

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. О. СМОЛЯР (Одеса)

**Київське товариство оборони жінок:
історія створення та діяльності
(1905—1916 рр.)**

Історія створення та діяльності жіночих організацій початку XX ст., як і історія жіночого руху України в цілому, — малодосліджена наукова проблема. Не вивчені цілі сторінки важливого досвіду діяльності жіночих організацій по вирішенню нагальних суспільних питань, боротьби українських жінок за свої права. Це й спонукало автора даного повідомлення зайнятися науковим дослідженням як історії жіночого руху України, так і певних його етапів, традицій, історії діяльності окремих жіночих організацій.

Київське товариство оборони жінок офіційно було створене 27 лютого 1905 р.¹ Діяльність його спочатку розвивалася надто повільно через нестаток коштів, а також внаслідок складності завдань товариства, яке повинно було "охороняти дівчат і жінок, як повнолітніх, так і неповнолітніх, від небезпеки бути втягнутими в розпусту та направляти їх на чесний життєвий шлях"². Розуміючи, що боротьба з проституцією, яка має глибоке коріння в існуючому суспільстві, — справа надзвичайно

складна, члени товариства визначили два головних напрямки в цій роботі:

1. Профілактичний напрямок, тобто використання застережливих заходів, що обороняли б жінок від вступу на згубний шлях;
2. Врятування тих, хто потрапив у сіті проституції.

Не поділяючи сприймання рядом професорів проститутток як "вироджених типів" або як жінок, "вроджених проститутками", товариство поставило чітко визначену ціль — захистити жінку³.

"Головне наше завдання, — говорила голова Київського товариства оборони жінок В. Г. Клячкіна на Першому Всеросійському жіночому з'їзді, — це моральна підтримка, той високий ідеал допомоги, який так добре і повно виражений в самому слові Захист. Всі ті, хто добре знає наше безправне жіноче життя, зрозуміють, що захищати жінок доводиться буквально в усіх сферах суспільного життя"⁴.

Серед попереджувальних заходів товариством передбачалися в першу чергу: широка постановка жіночої освіти; вільний доступ жінок до різних видів праці; влаштування притулків для молодих дівчат, одиноких матерів; організація дешевих гуртожитків для робітниць, особливо недосвідчених; поширення інформації про венеричні захворювання; боротьба з будинками розпусти; медична допомога жінкам і т. п.⁵

Протягом 1905—1906 рр. діяльність товариства мала випадковий характер: його допомогою скористалося тільки 22 жінки, було створено дешеву їдальню для безробітних жінок; членом комітету О. І. Булгаковою проводилось анкетування серед робітниць тютюнових фабрик, результати якого було видано окремою брошурою під назвою "Сторінки з побуту робітниць". Тільки в серпні 1906 р. "Київському товариству оборони жінок" вдалося перейти до більш планомірної роботи. Комітет найняв квартиру на околиці м. Києва і влаштував у ній гуртожиток для молодих дівчат та жінок, які через безробіття, хворобу, злидні опинилися на вулиці, звідки вони могли потрапити в руки утримувачів будинків розпусти⁶.

Оскільки причиною вступу жінок на шлях проституції в 27 % випадків були матеріальні нестатки, товариство прагнуло будь-що постійно поліпшувати умови життя в гуртожитку⁷. І слід зазначити, що кількість жінок, які користувалися гуртожитком, зростала з кожним роком⁸.

Роки	1907р.	1908р.	1909р.
К-сть жінок	15	59	101

Гуртожитком користувалися також учениці фельдшерської школи і майстерні жіночого одягу, нагляд за якими був доручений члену комітету Г. В. Блохіній.

Товариство, дбаючи про матеріальні умови життя своїх вихованок, на перше місце все ж висувало питання моралі. Так, у його звіті підкреслювалося, що "вихованка Надія М. перейшла на становище службовця бюро праці з оплатою 5 карбованців в місяць. З озлобленої домашніми знущаннями дівчини, яка втратила від постійних принижень усяку віру, виробилась, завдяки сердечному і уважному ставленню товариства, чесна трудівниця"⁹.

Щороку восени, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи, багато дівчат та молодих приїздили до Києва шукати на зиму роботу в місті. Молоді, недосвідчені дівчата, особливо ті, що приїздили до великого міста вперше, часто потрапляли до людей, які обманювали та обкрадали їх, а то й тяжко скривджували. Щоб на якийсь час забезпечити молодим жінкам тимчасове житло, "Київське товариство оборони жінок" відкрило 1 березня 1908 р. на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці притулок¹⁰. Плакати і оголошення про діяльність товариства

вивішувалися на вокзалах, пристанях, в адресних столах, в Києво-Печерській Лаврі, Михайлівському монастирі та ін. " Для інформування населення про діяльність товариства багато зробив добродій Р. К. Лубківський, який безкоштовно друкував оголошення товариства в газеті "Киевская Мысль". Оголошення товариства друкувалися і в "Киевской земской газете", їх подавала Олена Пчілка в "Рідному краю" ¹².

У цих оголошеннях та листівках товариства вказувалося, що "приїжджі дівчата й жінки можуть перебувати в притулку два тижні, поки шукатимуть місця. Плата за приміщення — 5 коп., за м'ясну страву — 10 коп. на добу. Товариство допомагає відшукати й посади, бо в тому самому будинку, де заведено притулок, міститься контора для наймання слуг. Кожного свята в притулку відбувається зібрання; з 12-ої години ведеться навчання грамоті, крою й шиттю, а з 6-ої години по обіді буває розвага: читання, музика, співи" ¹³.

Товариство організовувало також зустрічі на київських вокзалах приїжджих жінок та дівчат ¹⁴. Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками відзначав надзвичайну важливість цієї роботи, адже 47,5 % жінок у будинках розпусти становили колишні селянки. На основі досвіду роботи товариства делегатками з'їзду було розроблене і надіслане у всі відділення "Всеросійського товариства оборони жінок" положення з цього питання ¹⁵.

Кількість жінок, які користувалися притулком, збільшувалася, а це свідчило про зростання довіри до товариства.

1908р.	1909р.	1910р.	1912р.	1913р.
59	93	208	562	772

Ці жінки були різними за віком, соціальним походженням, віросповіданням, національністю, сімейним станом. Так, з 772 жінок, які перебували у притулку в 1913 р., налічувалося:

за віком:	за соц. походженням:	за сімейним станом:
від 10 до 16 років — 69	селянок — 44	дівчат
16 до 20 років — 223	міщанок — 18	
20 до 30 років — 350	дворянок — 37	— 65
старше 30 років — 130		одружених — 106
		вдів — 15
		інших станів — 11

Представниці місцевого українського населення складали 90 % цих жінок, а приїздили вони найбільше з Київської, Чернігівської, Полтавської та Подільської губерній ¹⁶.

Деякі документи товариства засвідчують, що жінки приходили до притулку, потрапивши в трагічну ситуацію, і їм завжди надавалася допомога не тільки тимчасовим приміщенням, їжею, а й грошима та речами ¹⁷.

Притулок не був пристосований для прийому дітей, але члени товариства були переконані, що серед нещасних жінок-матерів більшість було тих, хто вперше, через недосвідченість та довірливість піддався любовній спокусі і потрапив у скрутне становище, але це не можна сприймати як моральне падіння. Тому вони вважали своїм прямим обов'язком підтримати таку жінку і надати їй з дитиною притулок, не допустити, щоб вони загинули ¹⁸. Притулком користувалися такі бідологи й під час вагітності. Після пологів в Олександрівській лікарні вони поверталися до товариства, яке допомагало їм влаштуватися з дітьми, підшуковувало роботу для матерів ¹⁹.

З самого початку своєї діяльності товариство відчувало необхідність відкриття в притулку ясел, тим більше, що існуюче в Києві "Товариство

денних притулків для дітей робітничого класу" приймало дітей лише з п'яти років. Однак через брак коштів здійснити цей задум не вдалося²⁰.

У березні 1910 р. при товаристві було відкрито їдальню, однак вона містилася в маленькому приміщенні, і тому обідати там могли лише ті жінки, які жили в гуртожитку, та працівниці майстерні. З 1 жовтня 1910 р., після того як заклади товариства були переведені на Фундуклеївську вулицю, в більше приміщення, їдальня стала обслуговувати всіх членів товариства²¹.

Подальший розвиток діяльності товариства потребував створення бюро праці, яке й почало функціонувати з 12 березня 1909 р.²² Бюро підшукувало місця прислуги, кравчині, пралі, вчительки як безробітним, які проживали в гуртожитку товариства, так і всім, хто звертався по допомогу. Клієнти ставилися до бюро з довірою, і їх контингент з кожним роком розширювався, а кількість жінок, які отримували місця через товариство, зростала²³.

Роки	1909	1910	1912	1913
К-сть жінок	303	289	335	202

У звітах товариства зазначалося, що бюро праці могло б виконувати значно більше замовлень, але відсутність у багатьох жінок рекомендаційних листів, а також зростання вимог з боку як наймача, так і прислуги, не дозволили розширити його діяльність.

Робота у швейній майстерні, на думку комітету, повинна була виховувати терпіння і звичку до праці, а головне, вона надавала дівчатам можливість набути професії швачки поза модних майстерень, що, як відомо, давали великий відсоток проституток. Майстерня пошиву жіночого одягу "Київського товариства оборони жінок" була відкрита в 1906 р., однак через брак коштів уже наступного року змушена була закритися. І хоча навчання дівчат відбувалося в самому товаристві, все ж Комітет товариства не залишав думки мати окреме приміщення для майстерні і клопотав про позику. Ця позика була отримана тільки в 1909 р., і майстерню було знову відкрито²⁴. Спочатку в ній навчалося п'ять учениць, а в 1910 р. — сім. Учениці жили в гуртожитку товариства і отримували харчування. Дівчата навчалися крою та шиття, а крім того, члени товариства безкоштовно проводили з ними по дві години в день заняття з шкільних предметів²⁵.

Зростання авторитету товариства, розширення його діяльності позначилося й на роботі майстерні та кількості учениць²⁷.

Роки	1909 р.	1910р.	1913р.	1914р.
К-сть уч-щ.	5	7	10	17

У майстерні було три групи учениць. До першої групи приймалися, головним чином, дівчата від 12 до 15 років, які не вміли шити (за свою роботу вони одержували 2 крб. на місяць). У 1913 р. в ній навчалося 10 дівчаток, які після Іспитів були переведені для роботи у майстерню жіночих нарядів, а 1 вересня 1913 р. було прийнято 17 нових учениць. Щоб розвивати смак у дівчат, розуміння ліній і форм, Комітет товариства ввів у майстерні уроки малювання. По закінченню першого року навчання учениці переходили в ту групу, яка відповідала їх здібностям, і навчалися в ній рік чи два і лише потім переходили до третьої, старшої групи, де, крім шиття, навчалися крою. Робота учениць старшої групи товариства була визнана настільки якісною, що Комітет представив їх вироби на Всеросійській виставці в Києві (1913 р.)²⁸.

Чим більше розширювалася діяльність "Київського товариства оборони жінок", тим очевиднішим ставав профілактичний напрямок його роботи. Функції всіх установ були спрямовані на те, щоб відвернути жінку від легковажного способу життя, залучити її до праці, дати їй освіту.

В листопаді 1906 р. товариством було організовано недільні та вечірні заняття та розваги, щоб дати можливість робітницям і жіночій прислузі розумно й приємно проводити час відпочинку. Доцільність і своєчасність цього починання виявилась одразу. Збиралося від 25 до 50 дорослих жінок, більшість з них висловлювала бажання вчитися грамоті і ремеслу. Так і виникла недільна школа для дівчат і жінок з робітничого середовища, в якій безкоштовно працювали міські вчительки та дівчата-гімназистки.

Недільні і вечірні зібрання влаштовувалися на квартирі, найнятій товариством для всіх своїх установ (три кімнати використовувалися для просвітницької роботи).

Недільні заняття відкривалися уроками крою і призначалися на 11-у годину ранку, однак у більшості випадків ці уроки розпочиналися з 10-ї, оскільки учениці, зацікавлені справою, збиралися значно раніше. Від 12-ї години до 14.20 відбувалися групові заняття з арифметики, читання, письма, які часто йшли без перерви, бо захоплені учениці відмовлялися відпочивати. З 14.30 до 15 години оголошувалася перерва, після якої проводилися загальні читання й бесіди. Закінчувалися заняття танцями й співами.

Учениці ставилися до занять дуже сумлінно і, в більшості, старанно виконували всі домашні завдання. Пропускали уроки лише через складні сімейні обставини²⁹. Багато жінок, які відвідували недільні заняття, висловлювали бажання навчатися і в будні, вечорами, після закінчення роботи. Так виникли в 1907 р. при товаристві вечірні класи³⁰.

Вечірні недільні заняття за змістом були продовженням денних читань на літературні теми. Вчителі читали твори Т. Г. Шевченка, М. О. Некрасова, розповідали про їх життя та творчість. Велику увагу приділяли жіночому питанню. Відвідували заняття від 15 до 35 жінок. З успіхом проходили і щоденні вечірні засідання, однак на них ходили, головним чином, підлітки і діти, які були вільні від роботи.

Два рази, а згодом і три рази на тиждень вечірні заняття присвячувалися виключно навчальним цілям. В інші вечори велися загальні бесіди³¹.

Перехід товариства 5 липня 1909 р. до нового приміщення, що знаходилося в центрі міста, на Фундуклеївській вулиці, позначився значним зростанням активності самого товариства і особливо роботи його школи³². В 1913 р. в школу записалося вже 160 учениць (більше прийняти не дозволяв розмір приміщення).

Звіти товариства дають можливість дослідити контингент тих, хто навчався в школі. Так, учениці, які відвідували школу в 1913 р., розподілялися:

за віком	за сімейним станом
від 9 до 15 років — 30	дівчат — 131
16 до 20 років — 49	заміжніх — 24
21 до 25 років — 41	вдів — 5
26 до 30 років — 24	
31 до 40 років — 16	
Всього — 160	Всього — 160

Серед слухачок школи більшість складали жінки, які жили самостійною працею (77,5 %). Це була домашня прислуга (34,3 %), пралі (17,5 %), швеї (17,5 %) тощо. Основний контингент школи становили малописьменні й неписьменні жінки (40 % і 36,2 % відповідно). За національним складом значно переважали представниці місцевого українського населення³³.

Про зацікавлення школою свідчив той факт, що на заняття приходили жінки з найвіддаленіших куточків Києва, навіть з Труханового острова, куди треба було вертатися вночі через Дніпро човном. Зінаша Мірна, яка працювала в товаристві, писала: "Учениці приходили регулярно і не після спокійно проведеного дня, а після тяжкої праці на фабриці, бо більшість наших учениць були робітниці, — така була жадаба освіти в українського молодого жіноцтва"³⁴.

Крім звичайних недільних занять, в товаристві проводилися для учениць школи і вчительок недільні вечори під час Різдвяних свят, влаштовувалася новорічна ялинка, концерти. Публіка збиралася на недільні розваги з великим задоволенням, з насолодою слухала музику, танцювала³⁵.

При школі було створено бібліотеку³⁶. В 1909 р. вона значно поповнилася українськими книжками, завдяки пожертвуванням товариства "Просвіта" та Л. М. Жебуньова, який подарував школі 88 книжок³⁷.

Ідея захисту від кривди, несправедливості, гноблення жінок з боку господаря, чоловіка, батька, боротьби з безробіттям і нестатками, що часто були причиною морального падіння дівчат, лежала в основі діяльності товариства. Бажання більш широко реалізувати ідею оборони жінок, послужило основою для заснування бюро юридичної допомоги. Необхідність такого закладу була викликана існуючим законодавством, що визначало становище жінки в сім'ї, суспільстві та її майнові права настільки несправедливо, що дуже часто служило причиною морального падіння жінок, втягування їх у проституцію. Жінка перебувала в економічній залежності від чоловіка, і це складало основу юридичної переваги чоловіка в сім'ї.

Товариство перш за все прагнуло боронити жінок від фізичних знущань чоловіків. Однак свавілля останніх полягало не тільки у фізичному знущанні, часто-густо чоловік чи батько прагнули відібрати мізерний заробіток своєї дружини чи доньки. Чимало жінок захищали зароблені власною працею гроші, потрібні для про годування дітей, і були готові піти від чоловіків-п'яниць, але останні не віддавали їм паспорт, позбавляючи тим самим можливості змінити принизливе життя.

В 1913 р. було зареєстровано 400 звернень жінок по юридичну допомогу³⁸, за якими було розглянуто такі справи:

про клопотання щодо права на окреме житло	—	104
про жорстоке поводження чоловіків і батьків	—	75
про допомогу покинутим жінкам	—	21
про стягнення грошей за службу	—	20
про усиновлення	—	3
про повернення речей чоловіками	—	15
про згвалтування	—	6
про наслідування і земельні справи	—	22
про розшук чоловіків, розлучення і опікунство	—	8
про затримання паспортів	—	14
клопотання про допомогу	—	87
різні справи	—	25
Всього		400

Жорстоке фізичне знущання і прагнення отримати окреме житло найчастіше змушували жінок шукати підтримку у "Київського товариства оборони жінок", і воно завжди допомагало їм³⁹.

Подавало товариство і медичну допомогу. Найбільшу активність у цій роботі виявляли лікарі — члени товариства: Клячкіна, Ремінська, Каришева⁴⁰.

1913 р. "Київське товариство оборони жінок" з успіхом взяло участь у Благодійному відділі Всеросійської виставки, що проходила в Києві. На виставці були представлені звіти про діяльність товариства за всі роки, діаграми роботи всіх закладів, фотографії, роботи майстерні пошиття жіночого одягу.

Участь товариства у виставці сприяла активізації діяльності та об'єднанню зусиль благодійних товариств.

Широку роботу розгорнуло "Київське товариство оборони жінок" під час Першої світової війни серед жінок та дітей-біженців з прикордонних районів. Велику допомогу в цьому подали члени товариства і молоді курсистки, які в найкритичніші моменти життя товариства завжди приходили йому на допомогу⁴¹. В 1916 р. було створено притулок для біженок та безкоштовну їдальню для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах війни.

Своїм авторитетом, різноманітністю форм діяльності "Київське товариство оборони жінок" завдячувало лікарю і незмінній голові товариства В. Г. Клячкіній, яка все своє життя присвятила захисту жінок. Документи свідчать, що вже в 1901 р. вона брала активну участь у долі проституток. Працюючи ординатором Кирилівської лікарні, вона влаштовувала їх на роботу в лікарні, підшуковувала місця прислуги в приватних будинках і т. п. Завдяки діяльній участі Віри Григорівни, близько 50 жінок покинули заняття проституцією⁴².

Розуміння того, що однією з причин морального падіння молодих дівчат, особливо тих, які жили поза сім'єю, була відсутність правильно організованих закладів, в яких вони могли б розумно і з користю для себе проводити вільний час, і надихнуло Клячкіну на створення "Київського товариства оборони жінок". Важливість профілактичних заходів по захисту жінок була очевидною для Віри Григорівни, і тому вона багато уваги приділяла їх здійсненню, а також пошуку найрізноманітніших способів практичної допомоги тим, хто її потребував.

В. Г. Клячкіну було обрано делегатом від товариства на Перший Всеросійський жіночий з'їзд, де вона виступила з двома доповідями, проводила засідання секцій⁴³. "Експлуатація людської гідності і людського тіла в будинках розпусти, — підкреслювала Віра Григорівна у своїй доповіді, — набуває настільки диких і брутальних форм, що перед ними бліднуть жахи рабства"⁴⁴. Вона чітко визначала звичайну і дитячу форми проституції. Остання, на думку Віри Григорівни, була особливо небезпечною для суспільства. Вона внесла на розгляд з'їзду ряд профілактичних заходів для її викорінення, а саме: широка законодавча охорона дитинства; систематичний нагляд за ремісничими майстернями, де використовувалася дитяча праця, особливо праця дівчат; створення колоній-шкіл для безпритульних дітей із загальною і професійною освітою; введення законів про покарання за використання дітей з метою розпусти; надання товариствам оборони жінок права здійснювати юридичний захист малолітніх; визнання за товариствами захисту жінок права повідомляти в пресі про всі випадки зґвалтування і експлуатації дівчат та жінок і т. д.

В. Г. Клячкіна була не тільки організатором і головою Київського товариства, вона стала його душею. Ідейність, жертвна праця, невичерпне джерело ініціативи, бойовий характер — усі ці риси Віри Григорівни зробили її широко званою по всій країні громадською діячкою й відомим лікарем. З походження не українка, вона так глибоко перейнялася українською національною ідеєю, як можна було того бажати від українки. А донька її вже стала правдивою українкою, і в ній мати мріяла виховати освічену, працьовиту, самостійну, не зв'язану заботами жінку, яка стане зразком прекрасної людяності. Зінаїда Мірна, яка бага-

то років працювала в товаристві, писала, що Віра Григорівна мріяла про самостійність української держави⁴⁵.

Багато років свого життя віддала справам Київського товариства оборони жінок О. Є. Іванова. Свою громадську роботу вона розпочала у Харківському товаристві грамотності, однак змушена була залишити Харків у зв'язку з новим призначенням чоловіка — професора Київського політехнічного університету. Ставши членом Київського товариства грамотності, Олександра Євграфівна зосередила свою діяльність на бібліотечній комісії. Вона відіграла важливу роль у відкритті в селах Південно-Західного краю сотень Павленківських бібліотек, і закриття їх, за розпорядженням адміністрації, в 1907—1908 рр. дуже пригнічувало її. Свою улюблену бібліотечну справу О. Є. Іванова припинила лише із закриттям товариства. Однак вона не покинула громадські справи і спрямувала свою енергію в Київське товариство оборони жінок, де їй довелося витратити багато сил на невдячну, але необхідну роботу — пошук коштів для діяльності товариства. За її ініціативою було зібрано матеріали про стан жіночої освіти в Південно-Західному краї для Першого Всеросійського з'їзду жінок. Завдяки Олександрі Євграфівні Київське товариство оборони жінок предстало на Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками одну з найбільш обґрунтованих і найбільш змістовних доповідей по цій проблемі. "Хто знав її, - - згадувала В. Г. Клячкіна, — той мимохіть схиляється перед її внутрішньою силою, цілісністю, перед душевною чистотою"⁴⁶.

Померла Олександра Євграфівна 28 серпня 1911 р. Загальні збори Київського товариства оборони жінок уповноважили комітет увійти в зносини з тими установами, де вона працювала, для заснування стипендії її імені⁴⁷.

Діяльними членами товариства були також Мірна, Сац, Блохіна, Големба, Каришева, Щербина, Зоценко⁴⁸ та багато інших жінок.

Історичний досвід діяльності Київського товариства оборони жінок переконує, що в прогресивній жіночій громадськості було закладено величезну енергію творчої діяльності, жінки несли в сім'ю, суспільство і органи управління такі моральні орієнтири, як самовідданість, цілеспрямованість, повага до праці, свободолобство, почуття власної гідності і суверенності особистості. По суті жіночі організації виконували функції держави в справі соціального захисту жінок.

Осмилення традицій і уроків діяльності Київського товариства оборони жінок дасть сучасним жіночим організаціям ряд корисних орієнтирів у виборі стратегії і тактики громадської діяльності.

¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України в Києві), ф. 275, оп. 1, т. 1, спр. 867, арк. 4.

Перші загальні збори відбулися 10 квітня 1905 р. в залі Думських засідань, де було прочитано дві доповіді // ЦДІА України в Києві, ф. 275, оп. 1, т. 1, спр. 867, арк. 14.

³ Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в С.-Петербурге 10—16 декабря 1908. — СПб., 1909

⁴ Там же. — С. 56.

⁵ Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами (С.-Петербург с 21—25 апреля 1910 г.). — СПб., 1911. — Т. 1. — С. 234

* Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 50.

⁷ Товариство оборони жінок // Рада. — 1909. — №6. — С. 3; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. — С. 148.

⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 346, 364; Отчеты Киевского Отделения Российского общества защиты женщин за 1907, 1908, 1909 гг. — К., 1908, 1909, 1910

⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 407; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 3.

¹⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 348.

¹¹ Там же, оп. 644, спр. 50, арк. 403; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 3.

- ² Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 12; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 391
- ³ Рідний край — 1909 — №5. — С. 5
- ⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 403; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 3.
- ⁵ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 185; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. — СПб., 1910. — С. 571.
- ⁶ Рада. — 1914. — №3 (31 січня). — С. 3; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 363, 392; оп. 644, спр. 50, арк. 406; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 7
- ⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 406; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. — К., 1910. — С. 5.
- ⁸ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 50.
- ⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 392; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 12.
- ¹⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 343.
- ¹¹ Отчет Киевского отделения общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 41; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 393
- ¹² Рада — 1909. — №6 (10 березня). — С. 3.
- ¹³ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 50; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 408; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 9.
- ¹⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ), ф. 516, оп. 1, спр. 6, арк. 315; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 346.
- ¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 393.
- ¹⁶ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909. — К., 1910. — С. 5; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 365.
- ¹⁷ Отчеты Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909, 1910, 1913 гг. — К., 1910, 1911, 1914.
- ¹⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 412, 413
- ¹⁹ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. — К., 1909. — С. 15; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 35; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 27; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 353, 366, 367, 396; оп. 644, спр. 50, арк. 412; Рада. — 1914 — №3 (31 січня). — С. 3
- ²⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, арк. 48, 350, 351; Рада. — 1909 — №6 (10 березня). — С. 3.
- ²¹ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. — К., 1909. — С. 15
- ²² Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. — К., 1911. — С. 31; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 395.
- ²³ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 412; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 27
- ²⁴ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка — 1937. — Ч 8—9. — С. 6.
- ²⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 415
- ²⁶ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. — К., 1909. — С. 14.
- ²⁷ Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. — К., 1910. — С. 12; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 367
- ²⁸ Рада — 1914. — №3 (31 січня). — С. 3.
- ²⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 408, 416, 417; Киевская Мысль. — 1912. — 21 января; Киевская Мысль. — 1913. — 14 мая; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. — К., 1914. — С. 63.
- ³⁰ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 644, спр. 50, арк. 404.
- ³¹ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка — 1937 — Ч 8—9. — С. 6.
- ³² ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, с. 376; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. — К., 1910. — С. 12.
- ³³ Труды Первого Всероссийского женского съезда. — С. 45; Рада. — 1909. — №1. — С. 2.
- ³⁴ Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. — С. 364.
- ³⁵ Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. — 1937 — Ч. 8—9. — С. 6;
- ³⁶ Клячкина В. Г. Памяти А. Е. Ивановой // Киевские ведомости. — 1910. — 7 октября. — С. 2; ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 385—388;
- ³⁷ Памяти Александры Евграфовны Ивановой // Киевская мысль. — 1911. — 29 августа. — С. 2;
- ³⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 641, спр. 48, арк. 350; оп. 644, спр. 50, арк. 402